

Inspirationsmateriale til undervisning

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

40936 + 40937

Udviklet af:

Lis Tjørnelunde
Århus Social- og Sundhedsskole
Olof Palmes Alle 35
8200 Århus N
Tlf.: 87412626

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

1. Uddannelsesmålets sammenhæng til FKB/TAK

I nedenstående er de to uddannelsers relevans skitseret i forhold til typer af arbejdspladser samt målgruppen blandt medarbejderne i forhold til jobområdet. Jobområderne er beskrevet i de fælles kompetencebeskrivelser (FKB), der kan findes på EPOS hjemmeside www.epos-amu.dk

**”40936 Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m.” hører til:
FKB 2222 Ældrepleje, sygepleje og sundhed i kommunalt regi**

Botilbud:

- Ældre- og plejeboliger
- Skærmede enheder
- Plejecentre

Borgerens eget hjem:

- Hjemmeplejen
- Hjemmesygeplejen

Evt. dag- og aktivitetscentre til ældre m.fl.

Medarbejdere med følgende uddannelsesbaggrund: Social- og sundhedsassistenter, social- og sundhedshjælpere, medarbejdere med gamle uddannelser (hjemmehjælpere, plejehjemsassistenter, plejere, sygehjælpere) og evt. ufaglærte medarbejdere med arbejds erfaring inden for jobområdet.

**”40937 Seksualitet og handicappede” hører til:
FKB 2223 Socialpsykiatri og fysisk/psykisk handicap**

Botilbud, f.eks.:

- Bosteder og bofællesskaber
- Bo og naboskaber

Borgernes egne hjem, f.eks.

- personlig hjælper og ledsager (handicaphjælper)
- støtte- og kontaktperson eller bostøtte

Evt. dagtilbud, f.eks.:

- Aktivitetshuse med f.eks. motionscenter, køkken, cafe, værksted m.m.
- Beskyttet beskæftigelse - herunder værksteder
- Væresteder (kan også være døgntilbud), f.eks. målrettede personer med sindslidelse, misbrugere eller hjemløse
- Rehabiliteringscentre rettet mod borgere med omfattende funktionsnedsættelse fysisk, psykisk og/eller socialt (kan også være et døgntilbud)

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Tilbuddene retter sig mod følgende brugere:

- Borgere med sindslidelse, der modtager tilbud inden for socialpsykiatrien
- Borgere med psykisk funktionsnedsættelse af kognitiv art, f.eks.:
 - a) udviklingshæmmede
 - b) personer med autisme
 - c) ADHD
- Borgere med fysisk handicap

Medarbejdere med følgende baggrund: Pædagogisk assistenter (herunder PGU), social- og sundhedshjælper, social- og sundhedsassistenter, medarbejdere med gamle uddannelser (omsorgsmedhjælper, plejere, evt. værkstedsassistenter og tilsynsførende assistenter) og evt. ufaglærte medarbejdere med arbejds erfaring inden for jobområdet. Endvidere medarbejdere inden for AMU-målgruppen med funktion som støtte- og kontaktpersoner, personlig hjælper og ledsager samt handicapshjælper.

Arbejdsfunktioner

Emnet er relevant for alle der varetager plejen hos personer i inden for de to jobområder, idet man inden for begge jobområder som medarbejder vil møde personer, der har seksuelle problematikker. Inden uddannelsesstart bør underviseren undersøge, hvilke ansættelsessteder deltagerne kommer fra og hvilke borgergrupper, deltagerne varetager pleje og omsorg for, således at uddannelsen kan gøres så praksisnær og relevant som muligt.

Deltagerforudsætninger

Der kræves ikke særlige deltagerforudsætninger, men der kan være overvejelser, over hvorvidt det kan være hensigtsmæssigt at udbyde kurserne målrettet forskellige faggrupper, f.eks. faglærte og ufaglærte. Det er ikke en forudsætning, da såvel faglærte som ufaglærte kan have et behov for viden om seksuelle problematikker for at kunne tolke reaktioner og vejlede og rådgive borgere i forbindelse med seksuelle problemer.

Struktur

Uddannelsen er relevant at kombinere med flere af de eksisterende AMU-uddannelse:

- a) Arbejde med ældre i eget hjem
- b) Personer med demens, aktiviteter og livskvalitet
- c) Arbejde med ældre udviklingshæmmende

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

- d) Omsorgsmedhjælpere – arbejde med udviklingshæmmede
- e) Personlig hjælper og ledsager
- f) Vejl. og rådg. af patienter/klienter og pårørende
- g) Kontaktperson i omsorg og sygepleje
- h) Socialpsykiatri – introduction
- i) Arbejdet med recovery i psykiatrien
- j) Pædagogisk arbejde med personer med sindslidelser

De to uddannelser henvender sig som det fremgår til 2 forskellige målgrupper, og der er to forskellige målformuleringer, men hvis der ikke kan rekrutteres til deltagerne nok til begge mål, kan undervisningen eventuelt tilrettelægges, så deltagerne fra de to jobområder samles til en fælles start og derefter deles op, således at undervisningen differentieres i forhold til de to jobområder.

2. Ideer til tilrettelæggelse

Dette inspirationsmateriale er fælles for to uddannelsesmål:

- 40936 Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m.
- 40937 Seksualitet og handicappede

Nedenstående temaer bør ikke indgå med samme vægtning i de to uddannelser, da de har meget forskellig tyngde i forhold til jobfunktionen.

Temaerne er sat således op:

- Fælles temaer for begge uddannelser
- Temaer relevant for uddannelsen knyttet til FKB 2222
- ”40936 Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m.”
- Temaer relevant for uddannelsen knyttet til FKB 2223
- ”40937 Seksualitet og handicappede”

Temaoversigt

Tema 1 (fælles):

Hvad er seksualitet? Fordomme og myter

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Tema 2 (fælles):

Hvordan kan seksuelle frustrationer komme til udtryk

Tema 3 (fælles):

Hvordan påvirkes seksualiteten af lægemidler?

Tema 4 (2222):

Hvilken indflydelse kan alder, demens og sygdom have på borgerens seksualitet?

Tema 4 (2223):

Hvilken indflydelse kan fysisk handicap og psykisk funktionsnedsættelse have på borgerens seksualitet?

- herunder sindslidelse og f.eks. udviklingshæmning

Tema 5 (2222):

Hvordan kan seksuelle problematikker afhjælpes

Tema 5 (2223):

Hvordan kan seksuelle problematikker afhjælpes

- herunder handicappedes pligter og rettigheder i ft. gældende lovgivning

Tema 6 (fælles):

Etik, rådgivning og vejledning omkring seksualitet

Beskrivelse af temaer

Tema 1 (fælles): Hvad er seksualitet? Fordomme og myter

Hensigten med temaet er, at deltageren får kendskab til definitionen på seksualitet og diskuterer de fordomme og myter, man støder på i arbejdet.

Forslag til disposition:

- WHO's definition af seksualitet
- FN's standardregel nr. 9
- Seksualitet gennem forskellige livsfaser
- Myter og fordomme
- Ethiske dilemmaer og hvor går din grænse?

Litteratur til dette kunne være:

Se tema nr. 1 på litteraturlisten.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Tema 2 (fælles): Hvordan kan seksuelle frustrationer evt. komme til udtryk

I behandlingen af, hvordan seksuelle frustrationer kommer til udtryk, skal der fokuseres på de jobområder/typer jobs, deltagerne kommer fra og på de målgrupper, deltagerne varetager pleje og omsorg for: f.eks; ældre, personer med fysisk handicap uanset alder, og personer med psykisk handicap uanset alder.

Handicappede på institutioner kan f.eks. udvise en destruktiv eller selvdestruktiv adfærd, som bunder i seksuelle frustrationer.

F.eks. en mandlig beboer, der kort efter indflytningen begyndte at råbe meget og slå på personalet og andre beboere. Det var svært at finde ud af, hvad der var årsag til hans aggression. Indtil personalet fik snakket med hans kone. Hun fortalte, at hun onanerede på ham, når han blev voldsom. Sådan fik hun ham beroliget. Hun havde bare syntes, at det var for pinligt at fortælle, da han flyttede ind. På den anden side så spurgte personalet jo heller ikke til det.

Ældre kan blive nærgående og evt. forsøge at tage på personalet.

Der kan blive sagt/gjort noget som man normalt ikke oplever:

Eks: En dement dame bliver vasket forneden og siger; ” Slik min fisse”

En gammel dame har en gulerod liggende i sengen.

En ældre mand fægter med armene og ender med at have en hånd på hjælperens ene bryst.

Det er under dette tema centralt, at diskutere med deltagerne, hvilken indflydelse seksuelle frustrationer blandt borgerne kan have på deres arbejdsmiljø.

Forslag til disposition:

- Hvordan har du oplevet seksuelle frustrationer komme til udtryk?
- Hvilke forskelle er der på udtryksformen hos ældre, fysisk handicappede, psykisk handicappede eller udviklingshæmmende?
- Hvordan håndteres borgerens seksuelle frustrationen på din arbejdsplads?
- Diskutere med deltagerne hvilken indflydelse kan seksuelle frustrationer blandt borgerne have på deres arbejdsmiljø.

Litteratur til dette kunne være:

Se under tema 2 på litteraturlisten.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Tema 3 (fælles): Hvordan påvirkes seksualiteten af lægemidler - hos ældre, psykisk syge, handicappede?

Uanset hvilken situation borgeren er i, kan lægemidler have en indvirkning på seksualiteten. Borgeren har krav på at få denne viden, men denne information gives ikke altid, hvormed borgeren fejlagtigt kan tro, at det er vedkommende, der er noget galt med. Hvis der opstår seksuelle problemer i forbindelse med medicineringen, er det vigtigt at motivere borgeren til at tale med lægen om, hvorvidt dosis kan reduceres, eller om der findes et andet præparat, som virker mindre dulmende på seksualiteten. Man skal især også være opmærksom på at mange lægemidler, der benyttes til somatisk sygdom giver bivirkninger, der påvirker seksualiteten.

Måden lægemidlerne påvirker på kan være forskellig:

- Nogle påvirker området i hjernen der har speciel betydning for den seksuelle lyst.
- Noget kan have direkte indflydelse på kønsorganerne.

Mange tager endvidere voldsomt på i forbindelse med en medicinering med psykofarmaka - ca. 25-30 kg eller mere er ikke unormalt. Denne store vægtøgning kan skabe lede over egne krop, hvilket også vil påvirke lysten til at fremstå nøgen. En anden bivirkning ved medicin til både somatisk og psykisk sygdom kan være en ekstrem træthed, der gør at personen ikke orker at have sex, nedsat lyst, øget dramatisk lyst = vil hele tiden, ekstrem tørhed i skeden, påvirket erektionsevne, nedsættelse af ejakulationshastigheden (sædafgangen), nedsættelse af orgasmen for kvinder eller nedsættelse af både lysten og erektionsevnen.

Ellids Kristensen (overlæge på Sexologisk Klinik på Rigshospitalet) har udgivet bogen: "Sex og Psyke". I denne kan man bl.a. læse om, hvad en borger på psykofarmaka kan gøre, hvis der er seksuelle problemer:

Forslag til disposition:

- Hvilke lægemidler giver seksuelle problemer?
- Hvordan kommer problemerne til udtryk hos følgende præparater der alle giver seksuelle problemer?
 - Blodtryksmedicin (specielt beta blokkere)
 - Digoxin (hjertemedicin)
 - Kolesterol-sænkende medicin
 - Binyrebarkhormoner (kortison)

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

- Kvindelige kønshormoner
- Mavesårsmedicin
- Gigtmedicin
- Beroligende midler
- Epilepsimedisin
- Tetracykliner (antibiotica)
- Svampemidler
- Anabole steroider
- Parkinson medicin
- Kemoterapi
- Antidepressiva
- Neuroleptica

Litteratur til dette kunne være:

Se under under tema 3 i litteraturlisten.

Tema 4 (FKB 2222): Hvilken indflydelse kan alder, demens og sygdom have på borgerens seksualitet?

Alder

Seksualitet er efter mange ledende eksperter en livsbetingelse i lighed med det at kunne spise og sove. Chefspsykolog Bo Møhl fra Rigshospitalet spurgte i 1981 400 ældre mellem 60 og 91 år, om de kunne tænke sig at have et seksuelt forhold, hvis intet forhindrede dem i det. 99 procent svarede ja.

Med alderen tager det længere tid for en person at blive tændt. Det betyder at der skal være mere tid afsat end da personen var ung.

Mennesker med demens har også en seksualitet, men det er et problem at de ikke er i stand til at give udtryk for deres behov, og resultatet kan derfor være, at den demente bliver urolig og evt. aggressiv.

Ægtefælder til demente kan opleve at parret gør de indledende øvelser til sex, men inden de er kommet ret langt, har den demente glemt, hvad de har gang i, hvilket giver frustration hos ægtefælden. Det at have ændret rolle fra at være ægtefælle til at være i en omsorgsrolle kan ødelægge seksuallivet.

De kognitive forstyrrelser kan bevirke, at den demente ikke opnår tilfredsstillelse

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

og bliver usikker på sig selv, så det kan være svært at gennemføre den seksuelle akt.

Ved frontotemporal demens kan der opstå det specielle problem, at den demente ikke kan sætte grænser – stoppe sig selv i det seksuelle samvær. Så kan et ellers godt seksualliv blive ødelagt og en plage for ægtefællen. I en sådan situation kan det seksuelle samvær opleves som et overgreb af ægtefælden

Sygdomme

Der er rigtig mange forskellige sygdomme, der har påvirkning på seksualiteten. Mange flere end de fleste gør sig klart. Mange af de borgere som man i sit daglige arbejde kommer hos i primærsektoren, fortæller ikke om disse problematikker og personalet spørger normalt ikke til dette tabubelagte område.

At bevare et godt sexliv kræver, at der hele tiden er en eller anden grundlæggende kærlighed og interesse tilstede for hinanden til stede. Kærlighed og seksualitet hænger sammen som en fysisk og psykisk kædereaktion, men der er mange ting som kan påvirke dette: sygdom, nedsat funktionsevne eller at partneren dør.

De fleste mennesker kan selv være med til at stimulere deres seksualitet ved at være mere bevidste om, hvad de tænder på.

Gigtsygdommen påvirker ikke i sig selv sexlysten, men den fysiske smerte og stress kan gøre, at personen har mindre lyst til sex, og ikke er i stand til at gennemføre et samleje på grund af smerter. Smerter og stive led kan begrænse personen i sine fysiske udfoldelser, fx sit sexliv. Hvis kroppen er stiv og har svært ved at bevæge sig rundt, er det svært at være spontan. Selv et kram kan være meget smertefuldt. Derfor må borgeren udforske nye og andre måder at dyrke sex på. På gigtforeningens hjemmeside, kan man finde en lang række forslag til gode sexstillinger, der kan kompensere for funktionsnedsættelsen.

Ved *hjerter- kredsløbssygdomme* er der mange, der efter en blodprop bliver bange for anstrengelsen og den deraf følgende hurtige hjerteaktion og puls, så de nedskærer deres aktivitet.

Ved *diabetes* har hver fjerde kvinde og op mod halvdelen af mændene med diabetes problemer med sexlivet. Skader på de nerver der regulerer kønsorganerne, medfører ofte seksuelle problemer. Problemer som impotens eller for tidlig sædafgang hos mændene og svampeproblemer hos kvinderne, så det kløer, svier og gør ondt i forbindelse med samleje. Samt manglende lyst, hvilket er gældende for begge partner.

Psoriasispatienter slås udover - smerter, træthed og funktionsstab - også med synlige hudproblemer, som evt. kan påvirke deres krops- og selvopfattelse og dermed lysten til at vise sig nøgen.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

De mange forskellige *Cancersygdomme* giver seksuelle problematikker. Kræftens bekæmpelse har udgivet et helt hæfte der kun beskæftiger sig med Kræft og seksualitet.

I forbindelse med cancer skal man være opmærksom på at stråler og kemoterapi, påvirker kønsorganer og kan give, svamp, tørhed, påvirkning i skeden, så man knap kan få noget svarende til diameteren på en blyant op i skeden, hudproblemer osv. Det er meget få steder man kan læse noget om dette, men hvis man henvender sig til Kræftens bekæmpelse kan man få viden om disse problematikker.

Blodpropper, blødninger, kræftsvulster, sklerose og parkinson kan give seksuelle forandringer eller problemer. Problemer forårsaget af smerter, lammelser, træthed, forstyrrelse i blære- og tarmfunktionen, spasticitet, følelsen af mindreværd på grund af ændret krop osv.

Forslag til disposition:

- Hvilken påvirkning har alder på seksualitet?
 - Hos mænd
 - Hos kvinder
- Hvordan påvirker demens seksualiteten?
- Seksualitet og forskellige sygdomme – hvilken indflydelse har de?
- Hvordan påvirker et fysisk handicap seksualiteten?

Litteratur til dette kunne være:

Se i litteraturlisten under tema nr. 4 med (FKB 2222)

Tema 4 (FKB 2223): Hvilken indflydelse kan fysisk handicap og psykisk funktionsnedsættelse have på borgerens seksualitet - herunder sindslidelse og f.eks. udviklingshæmning

Alle **psykiatriske sygdomme** har indflydelse på seksualiteten, men det er individuelt, hvordan det kommer til udtryk, så problemer med seksuallivet er blandt de mest almindelige problemer hos mennesker med sindslidelser.

Nærhed er et andet meget afgørende element i forhold til at kunne få et seksualliv til at fungere og derfor er det første skridt ofte at træne evnen til at være sammen med andre over længere tid.

Hvis en sindslidende er medicineret, eller er i en psykotisk tilstand kan vedkommende evt. ikke mærke sin krop eller sin seksualitet, eller andre behov. Denne tilstand kan skabe frustrationer og give grobund for frygt for at man aldrig kommer til at kunne mærke sin seksualitet igen. Det modsatte kan også ske under indfly-

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

delse af en psykotisk tilstand. Angst for hvad der sker med en på det seksuelle område. Dette kan være psykotiske billeder og lyd af incest, voldtægt osv. Skyld og skam er stadig et stort emne.

Hos **udviklingshæmmende** er problematikken en anden. Her har vi at gøre med personer som i deres intellektuelle udvikling ikke er så gamle som deres biologiske alder siger.

På det seksuelle område har de behov som alle andre, men måden det kan komme til udtryk, kan være meget grænseoverskridende for personalet. F.eks. fordi de kan side og tage sig selv i skridtet gennem længere tid eller angribe personalet.

Der har gennem de sidste år været sager i dagspressen omkring seksuelle overgreb og udviklingshæmmende, derfor er det vigtigt at diskutere hvor grænserne går, og hvad den enkelte kommune har givet af retningslinjer.

Udviklingshæmmedes Landsorganisation i Vejle har i maj i 2009 fået penge til at udarbejde et projekt, der skal gøre det nemmere for udviklingshæmmede at søge råd og vejledning om seksualitet.

Kontaktpersonens rolle i forhold til dette emne bør diskuteres. F.eks. om det er kontaktpersonens opgave aktivt at spørge ind til seksualitet, partnere, fantasier, onani osv.? Seksualitet er for næsten alle personer, syg eller ej, så privat et emne at man ikke ønsker, at der er en person, der er så tæt på, der skal vide ens inderste tanker på dette område. Derfor kan en faglig kompetent udefra kommende person være mere nærliggende at tale med.

Hvis man som kontaktperson tager emnet op, skal man være meget opmærksom på, at brugerne kan føle deres grænser overtrådt, derfor vil det kræve meget finfølelse fra kontaktpersonens side, at stille de meget nærgående spørgsmål.

Kontaktpersonen skal huske, at det der evt. skulle komme frem, er belagt med tavshedspligt og ikke er til diskussion blandt hele personalet, hvis ikke personen har givet tilladelse til dette.

Som kontaktperson skal man være opmærksom på at alle mennesker tænder på alt, også ting som de i bund og grund tager afstand fra i virkeligheden, hvilket gør at evt. fantasier **ikke** skal udleves.

Mange kvindelige sindslidende kan have det svært med mandlige kontaktpersoner. Dette kan skyldes at den sindslidende har været udsat for f.eks. incest, voldtægt osv. Voldtægt i kæresteforhold kan også afstedkomme at den kvindelige sindslidende har stor skepsis overfor mænd. Mandlige kontaktpersoner skal derfor være meget opmærksomme på at aflæse deres kvindelige patienters kropssprog og handle derudfra.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Forslag til disposition:

- Hvordan påvirker handicap seksualiteten?
- Psykisk sygdoms indflydelse på seksualiteten:
 - (Evt. Demens og seksualitet)
 - Psykose og seksualitet
 - Sindslidende kvinders problematikker
 - Sindslidende mænds problematikker
- Betydning af intellektuel/kognitiv forstyrrelse:
 - F.eks. udviklingshæmmede: Mental alder 5 år, men voksen med 20 års erfaring i at være 5 år gammel.
- Hvordan påvirker et fysisk handicap seksualiteten?

Litteratur til dette kunne være:

Se under tema nr. 4 (FKB 2223)

Tema 5 (FKB 2222): Hvordan kan seksuelle problematikker afhjælpes

Når man har nedsat fysisk funktionsevne kan man have stor glæde af seksuelle hjælpemidler, men mange er flove over at blive set gå ind i en pornoforretning og afstår derfor fra at benytte denne mulighed.

Der findes forskellige internetsider som man kan henvise til eller man kan henvise til Hjælpeinstituttets hjælpemiddeldatabase.

Underviseren skal være opmærksom på at nedenstående er gældende for både tema 5 (2222) og tema 5 (2223)

Som ansat er det vigtigt at kende sin egen institutions tradition og dens etiske principper for kommunikation og socialt samvær, samt være meget opmærksom på, hvilken grundholdning der er gældende i kommunen.

Vær opmærksom på den enkelte kommunes evt. politik eller retningslinjer. Eksempel fra Københavns Kommune: "Borgerrepræsentationen har desuden besluttet at fravige Socialministeriets "Vejledning om seksualitet – uanset handicap", således at Københavns Kommunes hjælpepersoner ikke længere skal kunne tilbyde at tage kontakt til prostituerede på vegne af den person, som de er hjælpeperson for.", se evt.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

http://www.kk.dk/PolitikOgIndflydelse/IPolitiskFokus/~/_media/Files/PolitikOgIndflydel- se/IPolitiskFokus/KoebenhavnModProstitution/Faktaark_kobenhavn_mod_prostitution.ashx

Det kunne være relevant også i det perspektiv drøfte vejledningen fra Socialministeriet, ”Seksualitet - Uanset Handicap” (2001). (se bilag for relevante uddrag).

Forslag til disposition:

- Hvad gøre man i dag for at afhjælpe seksuelle problemer?
- Hvad siger loven om emnet? Hvad er tilladt og hvad er ikke tilladt?
- Hvilke muligheder finder der for at afhjælpe seksuelle problemer?
- Hvilken form for hjælp kan Hjælpemiddelinstitutionen give?
- Hvilke former for hjælpemidler er der tale om?
- Hvor og hvordan søges der om hjælpemidler?

Litteratur til dette kunne være:

Se under tema nr. 5 (FKB 2222)

Tema 5 (FKB 2223): Hvordan kan seksuelle problematikker afhjælpes - herunder handicappedes pligter og rettigheder i ft. gældende lovgivning

Her tager man samme udgangspunkt som under tema 5 (2222) og kigger på Vejledningen: ”Seksualitet – uanset handicap” Socialministeriet 28. februar 2001 i udpluk (se bilag 1).

Vejledningen består af en række anbefalinger, som kommunerne kan vælge at følge, de har ikke pligt til det. Vejledningen fremstår som historisk (ikke gældende) på retsinformation.dk. Det skyldes, at retsgrundlaget (paragrafnumrene i Serviceloven) er ændret i forbindelse med strukturreformen. Indholdet i Serviceloven (retsvirkningen) har ikke ændret sig væsentligt, hvorfor vejledningen stadig er relevant at inddrage i undervisningen.

Det skal dog bemærkes at den politiske opbakning til anbefalingerne kan have ændret sig siden 2001. F.eks. kan opbakningen til anbefalingerne om at tilbyde kontakt til prostituerede have ændret sig, med den øgede opmærksomhed omkring handlede kvinder (trafficking) og belastningerne ved at arbejde som prostitueret.

Forslag til disposition:

- Hvad gør man i dag for at afhjælpe seksuelle problemer?

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

- Hvilken indflydelse har handicap på at afhjælpe problemet?
- Hvilke muligheder finder der for at afhjælpe seksuelle problemer?
- Hvilken form for hjælp kan Hjælpemiddelinstitutionen give?
- Hvilke former for hjælpemidler er der tale om?
- Hvor og hvordan søges der om hjælpemidler?
- Hvad siger loven om emnet? Hvad er tilladt og hvad er ikke tilladt?

Litteratur til dette kunne være:

Se under tema nr. 5 (FKB 2223)

Tema 6 (fælles): Etik, rådgivning og vejledning omkring seksualitet

Det at skulle rådgive og vejlede omkring seksuelle problematikker rummer en række etiske dilemmaer, og er samtidig en del af plejearbejdet, so plejepersoner er utrænede i.

I plejen skal dert skabes muligheder for at folk stadig kan have deres seksualliv, på trods af at de er handicappede eller f.eks. er kommet i ældrevenlig bolig og har personale rundt om sig 24 timer i døgnet.

Der findes i bogen ”Sindslidelser og seksualitet” af Marianne Træbing Secher på siderne 35 og 36 en holdningspolitik omkring seksualitet. Denne kan være spændende at tage udgangspunkt i.

I sammen bog under Kap. 5 kan man læse en lang række af forskellige cases som alle ender med at beskrive, hvad det er personerne har behov for hjælp til.

Det kan være svært at vide, hvem man kan/skal henvende sig til, derfor kan det være gavnligt at vide, hvad forskellen er mellem en seksualvejleder og en sexolog er. Seksualvejlederen arbejder med undervisning, foredrag, vejledning og supervision, mens sexologen ud over at kunne de førstnævnte ting også arbejder med behandling.

Vedr. et seksualvenligt miljø; Læs Kap 7 i ovenstående bog. Her beskrives at det seksualvenlige miljø fungerer på 3 niveauer:

- ”I det fysiske rum i forhold til indretning, farver, billeder, bøger, blade og andre hjælpemidler samt mulighed for låste døre m.v.
- I det psykiske rum i forhold til accept, grænser, bevidstgørelse, forståelse og anerkendelse hos såvel personale som sindslidende.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

- I det social rum i forhold til afholdelse af fester, at se hinanden som seksuelle væsner, at gå i byen samt i undervisning, behandling m.m.” Side 74

Ovenstående er gældende ikke kun for sindslidende, men også for ældre og fysisk handicappede.

På side 84 i ovennævnte bog kan man finde en oversigt over, hvilke bivirkninger, der kræver hvilke hjælpemidler. (inspirationen til denne er hentet fra sexologisk klinik, Rigshospitalet)

I bogen af Jørgen Buttenschøn ”Sexologi” E.I.B.A. Press 1992, 1.udgave 1.oplag kan man læse om retten til at tilfredsstille sig selv og problematikker i forbindelse med at finde en partner.

Litteratur til dette kunne være:

”Sindslidelser og seksualitet” - Bog af Marianne Træbing Secher

ISBN 87-988883-1-5

Bogen bestilles hos Marianne Secher, secher.info

Forslag til disposition:

- Hvordan vejlede og rådgive etisk forsvarligt omkring seksuelle problematikker
- Forskellen på at vejlede og at rådgive
- Hvordan spørge ind til seksualitet på etisk måde.
- Ethiske dilemmaer i vejledning og rådgivning

- Hvordan skabe en holdningspolitik omkring seksualitet
- Hvordan skabe et seksualvenligt miljø
- Hvordan samarbejde med seksualvejlederen eller seksologen

3. Opgaver og undervisningsmaterialer

Udgangspunktet for undervisningen skal tages i deltageres forudsætninger. Det vil være bedst hvis deres forudsætninger er rimelig ens, men kan dette ikke lade sig gøre, kunne man lave differentieret undervisning i relation til deltageres jobfunktion.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Under 1. tema:

Opgave 1:

Her kan man bede deltagerne om at udarbejde en planche, hvorpå de har skrevet alle de ting, de mener, der har med seksualitet at gøre.

Lav en anden planche hvorpå der er skrevet de myter og fordomme, som de oplever.

Diskuter i grupper:

- Er du bevidst om din moral?
- Hvorfor er det så svært at tale om dette emne?
- Hvor går dine grænser i forhold til seksualitet?
- Hvilke ord er ok for dig?

Under 2. tema:

Opgave 1:

På planche skriver I i stikordsform, hvordan I har oplevet, at seksuelle frustrationer kan komme til udtryk.

På en anden planche beskriver I, hvilke reaktioner disse har affødt hos personalet.

Opgave 2:

Hvad gør I som personale hvis:

- En ældre dement herre vil tage på personalet?
- En kvinde i forbindelse med vask siger ” slik min fisse”?
- En kvinde stikker alt, hvad hun kan komme i nærheden op i hendes skede.
- En ellers pæn ældre dame berører sig selv/masturberer offentligt?
- To ældre bliver kæresten?
- En ældre mand går på nat besøg hos flere damer, måske imod deres vilje?
- De pårørende ikke vil tale om seksualitet?
- Kollegerne i teamet ikke vil tale om seksualitet?

Under 3. tema:

Opgave 1:

Hver deltager udvælger en eller 2 borgere, hvor de oplever, at der er seksuelle frustrationer, skriver op hvilke lægemidler borgerne får.

Derefter kigger de på netdoktor.dk eller i Medicin.dk, om de givne lægemidler er beskrevet med seksuelt relaterede bivirkninger.

Opgave 2 (alt efter hvilken uddannelsesmæssig baggrund deltagerne har)

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Undersøg om, der findes præparater med samme kemiske indholdsstof, der ikke giver seksuelt relaterede bivirkninger.

Under 4. tema:

Under tema 4 (2222):

Hvis der er mulighed for at invitere nogle ældre personer og/eller personer i forskellige alder, der har en fysisk sygdom ind til fælles diskussion i klassen, vil dette være en rigtig god ide.

Under tema 4 (2223):

Hvis der er mulighed for at invitere nogle personer, der har en psykisk sygdom ind til fælles diskussion i klassen, vil dette være en rigtig god ide.

Her kan der arbejdes med en lang række af spørgsmål som f.eks:

- Hvilken tid på døgnet kan den sindslidende være sikker på at have fred og ro = privatlivstid?
- Hvor kan beboeren/borgeren i fred og ro dyrkes sex på dit arbejdssted?

Under 5. tema:

Her kunne man vælge at tage på hjælpemiddelcentralen for at se, hvilke forskellige hjælpemidler der tilbydes, og hvad der er specielt godt, alt efter hvad problematikken er.

Sexolog Helle Koldsø, er den sexolog, der har hjælpemidler repræsenteret på Hjælpemiddelinstitutets hjælpemiddeldatabase. Hende kan man også prøve at kontakte. Hun har en bred erfaring og underviser på mange hospitaler, sygehuse og bosteder omkring emnet. <http://seksueltrivsel.dk/> gå ind under ”kontakt”

En anden mulighed er at henvende sig til en af de sexologer, der er rundt i landet. Nogle af dem har kontakt med bosteder og hospitaler.

Hvis dette ikke kan lade sig gøre, kan man lave en aftale med en ”pornobutik” og få mulighed for at se diverse hjælpemidler der.

Som sidste mulighed kan man undersøge hvilke muligheder, der ligger indenfor ens tætte radius.

Diskussionsspørgsmål:

- Hvordan tror du, det må være at skulle tale om sin seksualitet og have behov for hjælp?

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Diskussionsspørgsmål:

- Hvad kunne være årsagen til at sindslidende ikke får hjælp til deres problem med nærhed?
- Hvordan får du givet til kende overfor en sindslidende, at du er bekymret overfor vedkommende udlevelse af seksualiteten (f.eks. mange skiftende partnere uden brug af kondom, hos en maniker)?
- Hvordan forholder du dig, hvis der kører pornofilm i fællestuen?
- Hvordan forholder du dig, at der onaneres offentlig?
- Hvordan kan kontaktpersonen være med til at lægge plan for, hvordan man kan sikre hjælp og støtte på det seksuelle område til den sindslidende?

Under 6. tema:

Diskuter i grupper:

- Hvor mange mennesker drøfter du seksuelle problemer og glæder med?
- Hvad bremser eller opmuntrer dig til at tale om seksuelle problematikker med andre?
- Hvordan er holdningspolitikken omkring seksualitet på dit arbejdssted?
- Hvis der skal ændres noget ved denne, hvordan kan det så gribes an?

Hvordan bør personalet forholde sig til:

- At seksuel lyst kan opstå i forbindelse med arbejdet med bleskift og hygiej-
ne?
- At ”skærme” ældre imod promiskuøs seksualitet for deres omdømme og de
pårørendes skyld?
- Ældres brug af seksuelle hjælpemidler, film og prostituerede?
- Medicinering i forholdt til at dæmpe den seksuelle drift?
- Seksuelle bivirkninger ved medicinering?

4. Litteraturliste

Til tema nr 1:

<http://www.euro.who.int/> søg derefter under sexual health

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

<http://www.seksualpolitik.dk/myter.html> **Seksualpolitisk Forum** består af en række debattører, heriblandt sexologer, universitetsforskere, journalister og kunstnere.

<http://www.dch.dk/fnregl/indhold.htm> 25. nov 1999 ... **FN's** standardregler om lige muligheder for handicappede. [Forside] [Gå til bund] ... **9** Familieliv og personlig integritet · Regel nr. ...

<http://www.ufch.dk/seksualitet/vejledning/sexvejledning.pdf>

Vejledning om Seksualitet - uanset handicap

Udarbejdet af: Formidlingscenter Øst

Ulla Rødgaard Henningsen

Udgiver: Socialministeriets 7. kontor

Specielt kap: 2 "livsfaser og seksualitet"

"Sex i Grønland" af Marianne Grums Tyllesen

<http://www.socialpsykiatri.dk/vidensbase/bladet/2009/blad-nr.-61>

Socialpsykiatri nr. 6 2009, temanummer om "Tabu". Se artiklen "Prostitution – ikke det enkleste i verden" side 21. Udgivet af Videnscenter for Socialpsykiatri.

Til tema nr. 2:

<http://www.ufch.dk/seksualitet/vejledning/sexvejledning.pdf>

Vejledning om Seksualitet - uanset handicap

Udarbejdet af: Formidlingscenter Øst

Ulla Rødgaard Henningsen

Udgiver: Socialministeriets 7. kontor

Specielt kap 6: "Problematisk seksuel adfærd"

Jørgen Buttenschøn: *"Når den seksuelle adfærd bliver for iøjnefaldende."*
Sex & samfund. 4/1996.

Til tema nr. 3:

Preben Hertoft: *"Klinisk sexologi"* Forlag Munksgaard

2.udgave 1. oplag 1980

(denne bog skal finde via biblioteket eller hos en læge)

Kap nr 8 "Farmaka m.m. og seksualfunktion"

<http://www.medicin.dk/> lægemiddel katalog. Dette er skrevet af læger og farmaceuter til samme målgruppe. Det betyder, at man skal være opmærksom på, at det kræver indsigt at tage udgangspunkt i dette.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

<http://www.netdoktor.dk/> ind under medicin og herefter søger man alfabetisk på hvert af de præparater, som ens brugere får. Denne side er skrevet, således at den er forståelig uden faglig indsigt.

Til tema nr. 4 med FKB 2222:

Jørgen Bruun Pedersen: ”*Sex og alder: om seksualitetens udvikling i de ældre år*” Gyldendal, 1989.

”*Kærlighed har ingen alder*” – om glæden ved sex senere i livet

1. udgave 2. oplag 1997

Helse – ISSN 87-89725-05-0

”*Kræft og seksualitet*” Kræftens bekæmpelse

1. udgave. 2 oplag 2005

www.cancer.dk

<http://www.cancer.dk/Cancer/forside+cancerdk.htm>

Her vil man kunne finde en lang række af titler på bøger og film. Fra www.cancer.dk's forside går du ind under; ”Alt om kræft”. Derfra ”Hvis du har” Så ”livet med kræft” og derfra ”seksualitet” og endelig ” bøger og film”

<http://www.netdoktor.dk/>

Gå ind og skriv ” sex og sygdom” i søge vinduet.

herunder vil der fremkomme mulighed for at søge på:

- Sex og diabetes
- Sex og handicap
- Sex og kræft
- Sex og lægemidler
- Sex og nervesygdomme
- Sex og underlivssygdomme
- Sex og diabetes”

”Seksualitet og sclerose” udgivet af Scleroseforeningen

”Neuropati og diabetes” udgivet af Diabetesforeningen

”Seksuel dysfunktion ved diabetes mellitus”

Ugeskriftet for læger 2002;164(41):4789

http://www.ugeskriftet.dk/portal/page/portal/LAEGERDK/UGESKRIFT_FOR_LAEGER/TIDLIGERE_NUMRE/2002/UFL_2002_41/UFL_2002_41_37950

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. +
Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

”Krop, sygdom og seksualitet” Redigeret af Christian Graugaard, Bo Møhl, Preben Hertoft. 1. Udgave. 1. Oplag, Hans Reitzel, 2006

Film:

”Carlo og Ester” udgivet af Nordisk film 1994. Her kan man vælge at tage nogle uddrag og bruge dem som udgangspunkt for debat.

Til tema nr. 4 med FKB 2223

Else Melin, Rolf Bang Olsen;”*Om Seksualitet.*” med bidrag af Dorte Høeg og Kate Runge Nielsen; tegninger: Inger Melin. -

I: Håndbog i demens

Kbh. : Omsorgsorganisationernes Samråd, 1997. - 240 sider: ill.

Marianne Træbing Secher: ”*Sindslidelser og seksualitet*” - ISBN 87-988883-1-5
Bogen bestilles hos Marianne Secher, secher.info

Windy McCarthy og Lydia Fegan; på dansk ved Veibeke Manniche: ”*Udviklingshæmmende og seksualitet – en vejledning for behandlere og forældre*” Borgen 1993 – 111 sider ISBN: 87-418-6581- 2 pris ca. 60 kr.

”*Udviklingshæmmendes seksualitet*” en artikel i Ekstra-Avisen udgivet af LEV.2000. Kan bestilles på lev@lev.dk

<http://www.sexogsamliv.dk/vop01.htm>

Heftet VIDEN OM POTENS blev i flere år udgivet af [Helse](#), som imidlertid har besluttet ikke at genudgive heftet. Det er skrevet af Birgit Dagmar Johansen Speciallæge i psykiatri, sexolog, forfatter dagmar@johansen.mail.dk

Sindslidende og seksualitet i et hverdagsperspektiv. - En kvalitativ undersøgelse af **sindslidendes** behov for vejledning omkring deres **seksualitet**. Maj 2007

<http://ergo.cvuoesund.dk/index.php?module=pagesetter&type=file&func=get&tid=3&fid=fil&pid=123&download=1>

Film:

”*Sindslidelser og seksualitet*” - **Undervisningsfilm af Marianne Secher**

Filmen fortæller kort om Marianne Sechers arbejde, derefter et interview mellem journalist og bruger af psykiatrien i Århus Lise Jul og Marianne Secher om, hvad der sker med seksualiteten, når man får en sindslidelse.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

”Kærlighedslandskaber” lavet af Socialpædagerne Simon Simonsen og Janne Liliendal.

”Med nøgleord som ømhed, nærhed, kærlighed og respekt i værdigrundlaget får man i filmen et meget levende indblik i et gedigent stykke socialpædagogisk arbejde med de deltagende personer (6 udviklingshæmmende personer) i workshop-arbejdet omkring følelser og seksualitet. Selve temaet rummer potentielt et hav af forskellige vanskeligheder og etiske faldgruber”

Filmen varer 40 minutter og koster 200 kroner plus forsendelse. Den kan bestilles på www.Ser-I-os.dk

Til tema nr. 5 med FKB 2222

Vejledning om Seksualitet - uanset handicap

Udarbejdet af: Formidlingscenter Øst

Ulla Rødgaard Henningsen

Udgiver: Socialministeriets 7. kontor

<http://www.ufch.dk/seksualitet/vejledning/sexvejledning.pdf>

” Kærlighed har ingen alder – om glæde ved sex senere i livet”

1. udgave 2. oplag 1997

Helse – ISNN 87-89725-05-0

<http://www.seksueltrivsel.dk/>

En meget flot og indbydende hjemmeside hvor de seksuelle hjælpemidler er fremstillet stilrent. Samtidig kan brugerne stille spørgsmål direkte ind i forbindelse med de forskellige hjælpemidler.

<http://www.hmi-basen.dk/>

Dette er Hjælpemiddelinstitutets hjælpemiddelbase.

Under ”søg” skrives ”seksuelle hjælpemidler” her vil man kunne finde udvalgte ting fra hjemmesiden <http://www.seksueltrivsel.dk/> men nu kan man også læse hvilke hjælpemidler der er gode i forbindelse med genoptræning efter sygdom, efter strålebehandling, ved funktionsnedsættelse osv.

<http://www.handicapportalen.dk/>

Handicapportalen er et virtuelt mødested for mennesker med handicap, deres hjælpere og pårørende samt alle andre med interesse for handicapområdet.

Gå ind under ”Søg” skriv ”seksualitet” og der vil komme en række af henvisninger frem.

Til tema nr. 5 med FKB 2223

Marianne Træbing Secher *”Sindslidelser og seksualitet”*

ISBN 87-988883-1-5

Bogen bestilles hos Marianne Secher, secher.info

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Til tema nr. 6.

<http://www.seksueltrivsel.dk/>

En meget flot og indbydende hjemmeside hvor de seksuelle hjælpemidler er fremstillet stilrent. Samtidig kan brugerne stille spørgsmål direkte ind i forbindelse med de forskellige hjælpemidler.

<http://www.hmi-basen.dk/>

Dette er Hjælpemiddelinstitutets hjælpemiddelbase.

Under ”søg” skrives ”seksuelle hjælpemidler” her vil man kunne finde udvalgte ting fra hjemmesiden <http://www.seksueltrivsel.dk/> men nu kan man også læse hvilke hjælpemidler der er gode i forbindelse med genoptræning efter sygdom, efter strålebehandling, ved funktionsnedsættelse osv.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Bilag 1

Vejledningen: ”Seksualitet – uanset handicap” Socialministeriet 28. februar 2001 i udpluk.

Vejledningen består af en række anbefalinger, som kommunerne kan vælge at følge, de har ikke pligt til det. Vejledningen fremstår som historisk (ikke gældende) på retsinformation.dk. Det skyldes, at retsgrundlaget (paragrafnumrene i Serviceloven) er ændret i forbindelse med strukturreformen. Indholdet i Serviceloven (retsvirkningen) har ikke ændret sig væsentligt, hvorfor vejledningen stadig er relevant at inddrage i undervisningen.

Det skal dog bemærkes at den politiske opbakning til anbefalingerne kan have ændret sig siden 2001. F.eks. kan opbakningen til anbefalingerne om at tilbyde kontakt til prostituerede have ændret sig, med den øgede opmærksomhed omkring handlede kvinder (trafficking) og belastningerne ved at arbejde som prostitueret.

(Vejledningen, kap 7.1)

”I Serviceloven er der ikke formuleret en særskilt hjemmel til at yde hjælp og støtte til seksualitet. Lovens § 67 præciserer imidlertid, at der for voksne med nedsat fysisk eller psykisk funktionsevne skal ydes en særlig indsats. Da seksualitet er et af de elementer, der har betydning for den enkeltes livsudfoldelse og udviklingsmuligheder, omfatter bestemmelsen også hjælp og støtte til seksualitet.” side 28

Følgende punkter er valgt ud fra Vejledningen ”Seksualitet – uanset handicap”, således at der er mulighed for at se, hvordan man kan opfylde § 67: (Vejledningen, kap.2)

”Som mennesker har vi et grundlæggende behov for nære relationer, kontakt, varme, intimitet og seksualitet. Seksualiteten er i os, uanset om vi er unge eller gamle, gifte eller alene, lever med eller uden nedsat funktionsevne. I nogle perioder fylder opmærksomheden på seksualitet meget. I andre perioder fylder den mindre, fordi der er andre sider i vores liv, der optager os.” side 7

(Vejledningen, kap. 3.2)

”For at tilvejebringe de rammer og den åbenhed, der gør, at en person føler, at det er muligt at opretholde eller søge hjælp til sit kærligheds- og seksualliv, er det vigtigt, at hjælpepersonen:

- Respekterer det private råderum, som er en af betingelserne for at have et kærligheds og seksualliv.

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. + Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

- Skaber et positivt miljø for henvendelser om seksualitet fx ved at udvise den nødvendige åbenhed.
- Reager på signaler, der relaterer sig til et behov for at drøfte spørgsmål om kærlighed og seksualitet.
- Ikke afviser en persons henvendelser om kærlighed og seksualitet.

For at blive bedre rustet til at støtte og hjælpe andre med deres seksualitet, kan hjælpepersonerne:

- Tage emnet seksualitet op, sætte ord på nogle af de ting, som kan være svære at tale om, diskutere de retlige rammer, etiske dilemmaer etc.
- Diskutere, om der er brug for uddannelse, supervision, hjælp udefra etc.”
side 10

(Vejledningen, kap 4)

”En hjælpeperson må være indforstået med at skulle vejlede og støtte den enkelte i forhold til seksualitet. En hjælpeperson kan derimod ikke af sin arbejdsplads blive pålagt at deltage i seksualopklæring. Hvis en person har brug for seksualopklæring, har hjælpepersonen imidlertid pligt til at anvise vedkommende en anden hjælpeperson eller en anden fagperson” side 13

Vi skal naturligvis være opmærksomme på, at vi har tavshedspligt – også internt i personalegruppen, dvs. vi må ikke diskutere fortrolige oplysninger om en beboer, medmindre beboeren har givet samtykke til det. (kap. 7,3)

Det er vigtigt at vide hvad vi må og ikke må iflg. straffeloven:

”Følgende former for seksualopklæring og –hjælp er tilladt i henhold til straffeloven:

Der må ydes hjælp til opklæring til onani

Der må ydes hjælp til personer, der ønsker samleje med hinanden

Der må ydes hjælp til at kontakte en prostitueret.

Det er ikke tilladt:

- at give seksualopklæring, når en person verbalt eller ved sin adfærd modsætter sig dette
- at fungere som seksualpartner, fx ved at have samleje eller andre former for seksuelt samkvem som led i en seksualopklæring
- at give seksualopklæring til børn under 15 år. Over for denne gruppe kan der kun gives seksualvejledning.” side 33

Seksualitet hos borgere i hjemmeplejen m.m. +
Seksualitet og handicappede

Inspirationsmateriale til undervisning

Kilde:

Vejledning fra Socialministeriet, Seksualitet-Uanset Handicap af 2001:

<http://www.retsinfo.dk/GETDOC/ACCN/C20010003660-regl>